

ASPECTE TEORETICE ALE FILMULUI-PORTRET DIN PERSPECTIVA FILMOLOGIEI CONTEMPORANE

ASPECTS THÉORIQUES DU FILM-PORTRAIT DE LA PERSPECTIVE DE FILMOLOGIE CONTEMPORAINE

IRINA FOTESCU,
doctorandă,
Institutul Patrimoniului Cultural

CZU 791.229:929

7.041.5

Filmul-portret a devenit una dintre cele mai cunoscute și vizualizate specii ale genului de nonficțiune. Cercetarea filmului-portret din perspectiva teoretică descoperă caracterul complex și multidimensional – fapt ce se datorează cu pregnanță particularităților sale distincte. Portretul, ca fenomen și obiect estetic, a apărut inițial în pictură sau, mai bine zis, în arta vizuală. Arta plastică a jucat un rol definitoriu în geneza filmului-portret. Atunci când încercăm să definim noțiunea de portret facem o asociere cu originalitatea omului care, deseori, nu se rezumă doar la cea exterioară. Prin filmul-portret se creează noi forme și modele de prezentare a „eu”-lui. Filmul-portret are nu doar funcția de a transpune calitățile exterioare ale individului, dar și de a releva caracterul unic și special al acestuia.

Cuvinte-cheie: film-portret, film documentar, film istorico-biografic, arta plastică, literatură, portret, imagine

Le film-portrait est devenu une de l'espèce la plus populaire et visualisée du genre documentaire. La recherche du film-portrait dans la perspective théorique révèle le caractère complexe et multidimensionnel ce qui est dû avec prégnance de ses particularités distinctes. Le portrait en tant que phénomène et objet esthétique est apparu en peinture ou mieux en art visuel. L'art plastique a joué un rôle décisif dans la genèse du film-portrait. Quand nous essayons de définir la notion de portrait, nous faisons une association avec l'originalité de l'homme, qui souvent ne ressemble pas seulement à celle extérieure. Le film-portrait crée de nouvelles formes et de nouveaux modèles de présentation de l'homme. Le film-portrait a non seulement la fonction de transposer les qualités extérieures de l'individu, mais aussi révéler son caractère unique et spécial.

Keywords: film-portrait, film documentaire, film historique-biographic, art plastique, littérature, portrait, image

Introducere

De la începuturile sale filmul-portret a captivat atenția regizorilor și curiozitatea spectatorilor prin elementul de noutate, veridicitate și confidență. Portretul cinematografic se maturizează în substraturile artei, el cumulează cu ușurință și abilitate experiențele acumulate de celelalte forme de cunoaștere artistică.

Criticul italian Riccotto Canudo definește cinematografia ca „arta ce a luat naștere pentru a prezenta în totalitate sufletul și trupul, pentru a reda imaginea vieții reale” [1, p. 31].

În cadrul ierarhiei genurilor, portretul ocupă o poziție primordială, datorită chintesenței sale. În fiecare din domeniile artei găsim o modalitate de transpunere a aspectului fizic și a lumii interioare a individului – portret literar, portret pictat, portret sculptat, portret fotografic. Aspectele definitorii ale acestor portrete, create prin viziunea artistică a maeștrilor, au influențat direct sau indirect apariția și evoluția portretului în cinematografie. Dezvoltarea pregnantă a portretului în artă demonstrează importanța și valoarea acestui gen, nu doar ca formă estetică, dar și ca o componentă indispensabilă în istoria evoluției individualității umane.

Fenomenologia portretului în arta plastică și literatură

Literatura de specialitate ne oferă multiple definiții ale „noțiunii de portret”, doar că elementul constitutiv al noțiunii rămâne a fi propriu pentru toate genurile de artă. În lucrarea *К определению портрета*, autorul Leonid Zingher menționează: „Portretul în artă este imaginea unui individ real,

realizată prin intermediul mijloacelor artistice caracteristice unui gen de artă, cu scopul de a prezenta anume acea persoană” [2, p. 16].

Parafrazând această definiție, putem spune că în artă portretul reprezintă o sinteză a însușirilor fizice și spirituale ale unei persoane redată prin imagini artistice și procedee.

Portretul, ca fenomen și obiect estetic, a apărut inițial în pictură sau, mai bine zis, în arta vizuală. Filosoful francez Tzvetan Todorov a dat următoarea definiție a portretului: „Portretul este o imagine pictată ce transpune trăsăturile individuale ale unei persoane sau ale unui grup de persoane care au existat în mod real” [3].

Astfel, portretul este tabloul care reprezintă o persoană, ale cărei trăsături și expresii caracteristice sunt reproduse de către artist. Cu toate acestea, portretul realizat de către pictor nu este neapărat asemănător modelului sau persoanei reale. În acest context, se reliefează două concepte opuse: primul reflectă portretul ca o reprezentare idealistă care înobilează modelul, iar cel de-al doilea tinde mai mult spre veridicitatea reproducției, fiind mai fidelă originalului.

Arta portretului are nu doar funcția de a transpune calitățile exterioare ale individului, dar și de a releva caracterul unic și special al acestuia, or, cercetarea genului portret din perspectiva axiologică descoperă noi orizonturi în percepția și studierea trăsăturilor morale sau intelectuale prin care se remarcă o persoană.

În cartea *Vocabulaire d'esthétique*, filosoful francez Etienne Souriau propune definiția portretului din punct de vedere estetic: „În arta plastică prin portret se înțelege o lucrare (oeuvre) în două dimensiuni, pictură sau desen. Prin urmare, portretul este o interpretare sau o transcriere a exteriorului unei persoane, indiferent de gradul de realism. Deși doar vizual, portretul poate exprima sensibilitatea interioară a modelului prin mai multe elemente compoziționale, cum ar fi poziția corpului, a capului, expresia feței, lumina sau culorile predominante în tablou etc. [4, pp. 1161-1162].

Fiecare epocă a creat o imagine proprie a omului-model, însumând atât calitățile ideale cât și cele reale. Acest model reprezintă epoca în întregime. Istoria portretului ne este prezentată ca istoria evoluției concepției despre portret, schimbările imaginii omului în artă. Cercetătoarea rusă G.V. Elișevskaia, în cartea *Modelul și imaginea*, afirmă: „Concepția personalității în portret se află în strânsă legătură cu stilul, idealurile estetice și sociale ale epocii. Portretul reprezintă, într-o oarecare măsură, un letopiseț vizual al timpului” [5, p. 216].

Arta plastică a avut un rol decisiv în evoluția estetică și formarea viziunii artistice a omului. Pictura a devenit expresia artistică a realității ce a influențat în mod direct personalitatea omului, modalitatea de gândire și percepția lumii înconjurătoare. Deseori, pictorii sunt cei care aduc în artă elementele inovatoare, un suflu nou, reflectat prin creație. Aceste viziuni prind contururi în curente sau stiluri artistice. În pofida frumuseții și diversității naturii, enigmatică factură umană a trezit curiozitatea oamenilor de artă.

În literatură portretul este definit ca un procedeu literar și un tip de discurs descriptiv care constă în prezentarea unui personaj literar prin reliefarea elementelor specifice. Când portretul apare într-o opera literară, intervine și imaginația scriitorului, se realizează un portret literar (imaginar sau fictiv), care figurează mai ales în speciile genului epic.

Portretul în literatură poate fi considerat ca element de bază al *tabloului narativ*. Prin portret literar se înțelege modalitatea de caracterizare a personajului, descrierea calităților fizice, morale, a relațiilor cu mediul în care se află.

În *Dicționarul de terminologie literară* se propune următoarea explicație: „Portretul (*fr. portrait*) este descrierea unei persoane, fie prin trăsături exterioare (portret fizic), fie prin caracterul ei (portret psihic), fie prin trăsăturile fizice și sufletești în același timp (portret mixt). Portretul poate fi al unui personaj real sau fictiv, concentrat, conturat printr-o singură imagine a personajului sau în desfășurare, prin acumularea numerică de trăsături. Unele portrete sunt individuale, altele sunt generalizatoare, care topesc în ele trăsăturile tipice ale unei categorii întregi de indivizi, cunoscutele lor fiziologii” [6, pp. 256-257].

În *Vocabulaire d'esthétique* găsim următoarea explicație: „În literatură, portretul este o descriere, el oferă în ordine succesivă ceea ce vederea (văzul) reprezintă simultan”. Etienne Souriau adaugă: „Portretul literar poate indica direct aspectele vizibile ale persoanei, să ofere, de exemplu caracteristicile sale psihologice” [6].

Teoreticianul Silviu Angelescu constată: „Proiecțiile plastice sau literare ale chipului omenesc ascund o adevărată obsesie a identității, o veșnică preocupare a tuturor tipurilor de cultură de a traduce în semne vizibile esența inaparentă a individualității” [7, p. 129].

Crearea portretului în literatură, arta plastică, cinematografie și televiziune nu se rezumă doar la transmiterea calităților fizice ale omului: portretul se naște prin dezvoltarea caracterului, a modului de gândire și prin faptele eroului. Studiarea problemei imaginii eroului și a prototipului său este un domeniu îngust și concentrat, dar implică multiple gradații și variate abordări.

Un studiu comparativ amplu și bine fundamentat este cel al cercetătoarei ruse M. Andronikova. Autoarea studiază imaginea eroului și prototipul acestuia, menționând că problema portretului ține de istorie și este influențată direct de evoluția tendințelor în cultură și în dezvoltarea individualității omului. Monografiile sale *От прототипа к образу* și *Об искусстве портрета* au constituit lucrări de referință în cercetarea complexă a problemei fenomenologiei portretului în arta plastică, literatură, fotografie și impactul acestora asupra evoluției filmului-portret.

Andronikova menționează: „În cinematografie, spre deosebire de literatură, portretul este vizual și concret, la fel ca și în artele plastice. Dar, spre deosebire de portretul plastic, cel cinematografic are puterea cuvântului și ce este mai important – se dezvoltă în timp, la fel ca și portretul în literatură. Portretul cinematografic este dinamic, înzestrat cu puterea cuvântului, însă se dezvoltă în limitele ecranului. Concentrând în sine elementele mai multor arte, portretul cinematografic capătă un caracter sintetic, propriu cinematografiei și televiziunii. Portretul cinematografic este mai apropiat de cel literar, deoarece rolul de bază în constituirea acestuia îl are narațiunea” [8, p. 106].

Abordări teoretice în definirea filmului-portret

În literatura de specialitate aspectele teoretice ale filmului-portret sunt tratate relativ puțin. Filmul-portret, fiind una din speciile filmului de nonficțiune, este cel mai des abordat de către documentariști. În studiul *Искусство кинопортрета* autorul Valentin Lesin reflectă particularitățile specifice ale filmului-portret, forma de expresie și impactul vizual.

În definirea filmului-portret, Lesin pornește de la primele cronici cinematografice care pentru prima dată aduc pe ecran reprezentanți ai clasei muncitoare, soldați, eroi ai revoluției: „Este important să menționăm că apariția portretului cinematografic, al unui om real, are legătură directă cu primii pași ai cronicii cinematografice, acest fapt este principial, deoarece doar prin cronică se obține cea mai obiectivă imagine a realității” [9, p. 28].

Serghei Drobașenko, în cartea *Пространство экранного документа*, specifică: „Cinematografia, ca artă, a început de la cronică. Anume prin cronică pe ecran apare noul erou al vieții – omul muncii, cel care construiește socialismul. Documentarul (cronică) a reușit să reproducă prin mijloace cinematografice imaginea poporului și a evenimentelor revoluționare. Punctele forte ale documentarului sunt: înfățișarea eroului real al vieții, compasiunea și importanța problemei” [1, p. 17].

Revenind la Lesin, acesta propune următoare definiție: „Filmul-portret este un document despre o persoană concretă și nu reprezintă doar o succintă informație biografică. O condiție de bază în crearea imaginii filmice este descoperirea naturii umane, a calităților morale individuale. Dacă, în filmul de ficțiune, la formarea imaginii eroului, regizorul se conduce după propria viziune asupra caracterului personajului, în filmul documentar individualitatea este primordială – sarcina constă în descoperirea caracterului tipic, unicitatea și experiența de viață a omului” [1, p. 60].

Filmul-portret este privit de către Lesin, în primul rând, ca un puternic instrument de propagandă a viziunilor social-politice cu impact puternic asupra societății. Totuși, autorul reușește să reflecte criteriile

de bază ce au stat la apariția și conturarea filmului-portret ca specie distinctă a filmului de nonficțiune.

În unele surse filmul-portret este perceput ca film istorico-biografic, acest fapt nu presupune o abatere de la adevăr. Precum menționează profesorul Galina Projiko, genul documentarului biografic nu este delimitat, el face parte din filmul-portret – contemporan sau istoric [11]. Filmologul rus Alexandr Pronin califică filmul-portret biografic ca „lucrare care actualizează linia destinului eroului, precum și cronologia evenimentelor din viața acestuia” [11, p. 5].

În cinematografia națională se deosebesc filmele istorico-biografice ale regizorului Vlad Druc – Ștefan cel Mare și *Aria* (consacrat destinului dramatic al celebrei interprete Maria Cebotari). În aceste filme regizorul a reușit să concentreze multiple semnificații ale diverselor stări socio-psihologice. Filmul istorico-biografic (*Dimitrie Cantemir, Alexandru Plămădeală, Arhitectul Șciusev, Balada prietenului meu*) și filmul istorico-biografic cu caracter monografic (*Eminescu, Ion Creangă*) ocupă un loc aparte în creația cineastului Anatol Codru.

Filmologul Dumitru Olărescu elucidează particularitățile filmului istorico-biografic prin prisma creației regizorului Anatol Codru, catalogându-l „drept cel mai important regizor de filme istorico-biografice din cinematografia națională, reușind să interfereze și să combine cu succes limbajul poetic cu cel cinematografic, recurgând la experiențe curajoase” [12, p. 155].

Majoritatea regizorilor noștri au fost mereu interesați de realizarea filmelor-portrete. Spre exemplu, regizorul Andrei Buruiană a lansat lungmetrajele *Cântarea cântărilor* (având-o drept protagonistă pe interpreta Maria Bieșu) și *Eterna* (dedicat compozitorului Eugen Doga), precum și scurtmetrajul *Nicolae Sulac*.

Cineastul Emil Loteanu și-a manifestat interesul față de filmul-portret prin trilogia sa *Svetlana Toma, Grigore Grigoriu și Eugen Doga*, iar regizorul Mircea Chistruga – prin lungmetrajele consacrate poetului Grigore Vieru (*Cel care sunt*), scriitorului Dumitru Matcovschi (*Aici, departe*) și actorului Mihai Volontir (*Iubirile lui Mihai Volontir*).

Filmologia națională conține multe filme-portrete. Vom nominaliza doar unele dedicate lui Nicolae Corlăteanu, Ion Druță, Mihai Bețianu, fraților Moscalenco, Vlad Ioviță, Emil Loteanu, Vasile Pascaru, Iacob Burghiu, Valeriu Găgiu, Mircea Druc, Ion Vatamanu ș.a.

Atât filmul-portret cât și cel istorico-biografic se remarcă prin actualitate. În același timp, caracterul autentic se păstrează și peste ani, până se realizează un alt film sau unul în redacție nouă. Această trăsătură implică o responsabilitate mai mare din partea autorilor, prin expunerea veridică a datelor biografice, dar și prin utilizarea mijloacelor de expresie care îmbogățesc portretul eroului.

O altă viziune este expusă de către regizorul Samuil Bubrik, autor al mai multor filme istorico-biografice, care susține că filmele istorico-biografice au specificul lor, ceea ce le deosebește de celelalte specii ale filmului documentar, iar elementele specifice se conțin în scenariu. El menționează: „În filmul documentar, scenaristul nu poate se prevadă toate circumstanțele acțiunii, deoarece, din diverse motive, cursul evenimentelor planificate suferă modificări, iar viața este cea care oferă varianta optimă de rezolvare a acestora. Scenariul filmelor istorico-biografice trebuie să fie stabil și invariabil, conținând precizări amănunțite referitoare la: lungimea (durata) secvențelor, durata fiecărui cadru, unghiulația, mișcările de aparat, detaliile privind decorurile și factura imaginii” [13, p. 172].

Spre o tipologie a filmului-portret

Una dintre problemele mai complicate ale teoriei artei cinematografice constituie principiile tipologiei filmului documentar. Mai mulți teoreticieni – Serghei Drobașenko, Simion Freilih, Iuri Tîneanov, Lev Roșal, Galina Projiko ș.a. – au abordat această tematică.

Clasificarea genurilor filmului documentar are diverse interpretări, datorită naturii incomparabile a creației. Genul este forma de interpretare și conținut. Fiecare din tipologiile propuse sunt prea unilaterale pentru a explica cum se determină și se formează genul în procesul artistic.

Pentru a prolifera o tipologie a filmului-portret, am pornit de la unele abordări privind clasificarea filmului documentar. Unul dintre teoreticienii care a elaborat un sistem bazat pe mai multe niveluri de

clasificare este Serghei Drobașenko. Avantajul acestei structuri este varietatea de filme documentare care se pot regăsi în această structură. Totodată, autorul revine la problema instabilității genurilor, astfel fiecare film ar putea crea o nouă subcategorie în tipologia propusă. Un alt moment important este faptul că Drobașenko amintește de filmul-portret ca de o subcategorie sau specie a filmului documentar, ceea ce la alți specialiști în domeniu nu regăsim.

În acest context, menționăm studiile privind clasificarea documentarelor de televiziune și tipologia portretului de televiziune, elaborate de cercetătorul Alexandru Bohanțov. Autorul constată: „Dintre numeroasele clasificări ale portretului în câmpul literar, cea mai judicioasă pare a fi tipologia propusă de teoreticianul și istoricul literar Silviu Angelescu, realizată pe baza mai multor criterii, raportate mereu la relația autor-model” [14, p. 69].

Totodată, Alexandru Bohanțov încearcă să ajusteze creația televizuală la cele șapte clase de portret identificate de către Silviu Angelescu. Într-o ulterioară cercetare a tipologiei filmului-portret vom analiza mai detaliat criteriile de clasificare și adaptabilitatea acestora la specificul filmului-portret.

Concluzii

Generalizând cele relatate, putem conchide că arta portretului a cunoscut o evoluție îndelungată. Deși există doar de câteva decenii – perioadă prea scurtă de formare și consolidare artistică – portretul cinematografic reprezintă forma cea mai captivantă de reflectare expresivă a individului. Filmul-portret este conceput cu scopul de a reproduce direct sau indirect stilul de viață, modul de gândire, atitudinea și valorile individuale ale unui om real. Imaginea omului în portret este reconstituită prin intermediul mijloacelor artistice în baza calităților reale ale protagonistului. Cu toate acestea, în filmul-portret nu sunt reproduse toate aspectele personalității umane, ci doar acelea pe care le identifică ochiul creatorului, regizorul. Astfel, fiecare portret, indiferent de natura acestuia, reprezintă, în primul rând, viziunea artistului față de un model concret. Filmul-portret, prin esența sa, prezintă spectatorilor o nouă formă a artei. Aspectele teoretice ale filmului-portret se regăsesc prin elucidarea fenomenologiei portretului în celelalte domenii ale artei, primordial, în literatură, arte plastice și fotografie.

La etapa actuală, criticii de film și teoreticienii încă nu au reușit să studieze toate particularitățile și caracterul poli-funcțional ale filmului-portret. Prezentul articol este parte componentă a tezei de doctor *Filmul-portret: diversitate de abordări artistice* și reprezintă o scurtă trecere în revistă a unor interpretări teoretice ale noțiunii de film-portret.

Referințe bibliografice

1. ДРОБАШЕНКО, С.В. *Пространство экранного документа: эстетика документализма*. Москва: Искусство, 1986, p. 31.
2. ЗИНГЕР, Л. К определению портрета. В: *Творчество*. 1980. № 10.
3. Portraits et personnages. In: *Arts et culture* [online]. [accesat 10 oct. 2018]. Disponibil: http://artsculture.acdijon.fr/IMG/pdf/le_portrait_livret_enseignant_pour_aller_plus_loin.pdf.
4. SOURIAU, E. *Vocabulaire d'esthétique*. Paris: Presses Universitaires de France, 1990.
5. ЕЛЬШЕВСКАЯ, Г. *Модель и образ*. Москва: Советский художник, 1984.
6. ANGHELESCU, M., BOLDAN, E. *Dicționar de terminologie literară*. București: Editura Științifică, 1970.
7. ANGELESCU, S. *Portretul literar*. București: Univers, 1985.
8. АНДРОНИКОВА, М. И. *От прототипа к образу*. Москва: Наука, 1974.
9. ЛЕСИН, В. *Искусство кинопортрета: наш современник в документальном кино*. Москва: Искусство, 1983.
10. ПРОЖИКО, Г. С. *Концепция реальности в экранном документе*. Москва: ВГИК, 2004.
11. ПРОНИН, А. А. *Телевидение как рассказчик: биографический нарратив в современной документалистике*. Санкт-Петербург: Петрополис, 2016.
12. OLĂRESCU, D. *Filmul istorico-biografic al lui Anatol Codru: noi valențe estetice*. In: *Akademios*. 2008, nr. 2(49), pp. 150–155. ISSN 1857-0461.
13. БЕРМАН, В. *Летописцы нашего времени*. Москва: Искусство, 1987.
14. БОХАНȚOV, A. Spre o tipologie a portretului de televiziune In: *ARTA*. 2009. Chișinău: Elan Poligraf, 2010, pp. 66–70. ISSN 1857-1050.